न पुत्रस्योपरि भवन्तीत्यर्थः। अनेनादेयमृणमुक्तम्। न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्यापवादमाह। "गोपशौण्डिकशैलूषरजकव्याधयोषिताम्। ऋणं दद्यात् पतिस्तासां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया" या०। गोपो गोपालः शौण्डिकः सुराकारः शैलूषोनटः रजकोवस्त्राणां रञ्जकः। व्याधो मृगयुः एषां योषिद्भिर्यदृणं कृतन्तत्पतिभिर्देयं यस्मात्तेषां वृत्तिर्जीवनं तदाश्रया योषिदधीना। यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रयेति हेतुव्यपदेशादन्येऽपि ये योषिदधीनजीविनस्तेऽपि योषित्कृतमृणं दद्युरिति गम्यते। पतिकृतम्भार्या न दद्यादित्यस्यापवादमाह "प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम्। स्वयंकृतं वा यदृणं नान्यत स्त्री दातुमर्हति" या०। "मुमूर्षुणा प्रवत्स्यता वा पत्या नियुक्तया ऋणदाने यत्प्रतिपन्नन्तत्पतिकृतमृणन्देयं यच्च पत्या सह भार्यया कृतन्तदपि भर्त्रभावे भार्यया अपुत्रया देयम्। यच्च स्वयमेव कृतमृणं तदपि देयम्। ननु प्रतिपन्नादित्रयं स्त्रिया देयमिति न वक्तव्यम् सन्देहाभावात् उच्यते। "भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः। यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनमिति" वचनान्निर्धनत्वेन प्रतिपन्नादिष्वदानशङ्कायामिदमुच्यते। प्रतिपन्नं स्त्रिया देयमित्यादि। न चानेन वचनेन स्त्र्यादीनां निर्धनत्वमभिधीयते पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरत्वात्। एतच्च विभागप्रकरणे स्पष्टीकरिष्यते। नान्यत् स्त्रीदातुमर्हतीत्येतत्तर्हि न वक्तव्यम् विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधसिद्धेः। उच्यते "प्रतिपन्नं स्त्रिया देय पत्या वा सह यत् कृतम्" इत्यनयोरपवादार्थमुच्यते। अन्यच्च सुराकामादिवचनोपात्तं प्रतिपन्नमपि पत्या सहकृतमपि न देयमिति। पुनरपि यदृणं दातव्यं येन च दातव्यं यत्र च काले दातव्यं तत्त्रितयमाह "पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिपरिप्लुते। पुत्रपौत्रैर्ऋणन्देयं निह्नवे साक्षिभावितम्" या०। पिता यदि दातव्यमृणमदत्त्वा प्रेतो दूरदेशङ्गतोऽचिकित्सनीयव्याध्याद्यभिभूतो वा तदा तत्कृतमृणमवश्यन्देयं पुत्रेण पौत्रेण वा पितृधनाभावेऽपि पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च। तत्र क्रमोऽप्ययमेव पित्रभावे पुत्रः, पुत्राभावे पौत्र इति। पुत्रेण पौत्रेण वा निह्नवे कृतेऽर्थिना साक्ष्यादिभिर्भावितमृणन्देयं पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः। अत्र पितरि प्रोषित इत्येतावदुक्तं कालविशेषस्तु नारदेनोक्तो द्रष्टव्यः। "नार्वाक् संवत्सराद्विंशात् पितरि प्रोषिते सुतः। ऋणं दद्यात् पितृव्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्य्यथापि वेति" प्रेतेऽप्यप्राप्तव्यवहारकालस्तु न दद्यात् प्राप्तव्यवहारकालस्तु दद्यात् स च कालस्तेनैव दर्शितः। "गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेय आष्टमाद्वत्सराच्छिशुः। बाल आषोडशाद्वर्षात् पौगण्डश्चेति शब्द्यते। परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृत इति"। यद्यपि पितृमरणादूर्द्ध्वं बालोऽपि स्वतन्त्रोजातस्तथापि न ऋणभाग् भवति। यथाह "अप्राप्तव्यवहारश्चेत् स्वतन्त्रोऽपि हि नर्णभाक्। स्वातन्त्र्यं हि स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठ्यं गुणवयःकृतमिति"। तथा आसेधाह्वाननिषेधश्च दृश्यते। "अप्राप्तव्यवहारश्च दूतोदानोन्मुखो व्रती। विषमस्थश्च नासेध्यो न चैतानाह्वयेन्नृपः" इति तस्मात्। "अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः। ऋणात् पिता मोचनीयोयथा नोनरकं व्रजेदिति"। पुत्रेण व्यवहारज्ञतया जातेन निष्पन्नेनेति व्याख्येयम्। श्राद्धे तु बालस्यापि अधिकारः "न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनादिति" गौतमस्मरणात्। पुत्रपौत्रैरिति बहुवचननिर्देशाद्बहवः पुत्रा यदि विभक्ताः, स्वांशानुरूपेणर्णं दद्युः। अविभक्ताश्चेत् सम्भूय समुत्थानेन, गुणप्रधानभावेन वर्त्तमानानां प्रधानभूतएव दद्यादिति गम्यते यथाह नारदः "अत ऊर्द्ध्वं पितुः पुत्रा ऋणं दद्युर्यथांशतः। अविभक्ता विभक्ता वा यस्तां चोद्वहते धुरमिति"। अत्र च यद्यपि पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यविशेषेणोक्तम्। तथापि पुत्रेण यथा पिता सवृद्धिमन्ददाति तथैव देयं पौत्रेण तु समं मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति विशेषोऽवगन्तव्यः। "ऋणमात्मीयवत् पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभावितम्। पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य तु" इति बृहस्पतिवचनात्। अत्र विभावितमित्यविशेषोपादानात् साक्षिभावितमित्यत्र साक्षिग्रहणं प्रमाणोपलक्षणम्। समं यावद्गृहीतं तावदेव देयं न वृद्धिः तत्सुतस्य प्रपौत्रस्यादेयमगृहीतधनस्य। एतच्चोत्तरश्लोके स्पष्टयिष्यते। ऋणापकरणे ऋणी तत्पुत्रः पौत्र इति त्रयः कर्त्तारोदर्शिताः तेषाञ्च समवाये क्रमोऽपि दर्शितः।

इदानीं कर्त्रन्तरसमवाये च क्रममाह। "ऋक्थग्राह ऋणं दाप्योयोषिद्ग्राहस्तथैव च। पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य ऋक्थिनः" या०। अन्यदीयं द्रव्यमन्यस्य क्रयादिव्यतिरेकेण यत् स्वीयं भवति तदृक्थं विभागद्वारेण ऋक्थं गृह्णातीति ऋक्थग्राहः स ऋणं दाप्यः। एतदुक्तम् भवति यो यदीयन्द्रव्यं रिक्थरूपेण गृह्णाति स तत्कृतम् ऋणं दाप्यो न चौरादिरिति। योषितं भार्यां गृह्णातीति योषिद्ग्राहः स तथैव ऋणं दाप्यः। यो यदीयां योषितं